

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ի Ն Հ Ե Տ *

VII.— «Սպիտակ կղզին»

Ծգիպտոսս պետք եղածեն ավելի խլեր էր ժամանակեն. Կոմիտասս ատեն շունեցավ Երուսաղեմ ևս այցելելու և ուղղակի մեկնեցավ Փարիզ:

Ան թարմացնելու կերթար իր խոնջ չիղերը: Այս անգամ գասախոսությանց ու համերգներու հոգը շունեն, ինչպես ունեցեր էր երկիցս, 1901-ին և 1906-ին, և ինչպես պիտի ունենար ավելի հետո, վերջին անգամ գեմհանդիման գալու ատեն Եվրոպային հետ:

Հիմա կազգույրի պետք ուներ հոգին, հինգ ամբողջ տարիներ լարված ու պրկված մնալի հետո: Ու Փարիզի մեջ ան ուներ իր բարեկամները, որոնք զինքը կհասկնային ու կսիրեին և որոնց մտերմության մեջ պիտի կարենար հոգին թեթևալ պահ մը: Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայան, ինքն ալ երաժշտագետ, մեկն էր եղբի անոնցմե, որոնք զորավիզ եզեր էին Կոմիտասի, ու պիտի ըլլար այս անգամ ալ, երբ ան, 1911 հուլիսի վերջը, կհայտնվեր հոսկարծ Սենի փերուլն վրա:

Երբ 1913-ին վարուժանի հետ հիմը կգնեինք «Նավասարդ»-ին, մեր առաջին մտածումներեն մեկը եղավ օրիորդ Բաբայանին տպավորություններն ունենալ Կոմիտասս վարդապետի անձին ու դործին վրա,

* Շարունակված «Էլմիածին» ամսագրի 1965 թվականի Մ Ձ Ա-ից, Ե—Ջ—Է-ից, Ը—Բ-ից, Ժ-ից և 1966 թվականի Մ Ձ Ա-ից, Բ-ից և Գ-ից:

կցելու համար վարդապետին մեկ ուսումնասիրության, որ լույս պիտի տեսներ «Նավասարդ»-ի առաջին գրքին մեջ: Մեզ ուզարկած իր հոգվածին մեջ, հետևյալ կերպով կպատմեր օրիորդ Բաբայան Կոմիտասի 1911-ի այդ այցը Փարիզ:

«1911 թիվն էր⁷⁰, հուլիս ամսի մեջ, Փարիզում: Սոսկալի տաք օրեր, երբ նոր պատանասովում էի ամառաւոց երթալ: Անսպասելի կերպով դուռը բխում են: Կոմիտասն է՝ նոր եկած ու շափազանց հոգնած՝ Տաճկահայաստանի և Ծգիպտոսի ճանապարհորդությունից: Հազիվ բարեկամ՝ վազում է գնդի գաշնամուրը և ոգևորությամբ սկսում է երգել, ցույց տալ նոր երգերը, որ դեռ չեմ լսած, որոնց դեռ ծանոթ չեմ:

Նույն ամառ հանգամանքները հաջողեցնում են ինձի երկու ջաբաթ անցնել նրա հետ անգլիական «Սպիտակ» կոշված կղզում, որտեղ առավել ևս առիթ եմ ունենում հիանալու իր վրա:

Այդ խորապես հոգնած երաժիշտը հանգրստանալու տեղ՝ մի տենդագեղ երաժշտական հրաբուխի դրության մեջ էր. առավոտից գիշեր դաշնամուրի առջև նստած մեկ երգում, մեկ գրի էր առնում, մեկ նվագում էր երգերը, որոնք նրա հիշողությանը մեջը չէին ուզում ավելի ևս քնել:

Ամեն տուն գալուս, մի նոր երգ էր ինձի երգում: Ուրբա՛ն աղաչում էի, որ գա զրոսնե-

⁷⁰ «Նավասարդ»-ի մեջ սխալմամբ տպված է 1910:

վորել ջանացին պահ մը, և սմանդուկ պայ-
քարը, որ «Ժամանակ»-ի, «Մանդուկ»-ի,
«Տաճար»-ի նման թերթերու էջերեն փորձ-
վեցաւ Կոմիտասի դեմ, հուսահատ մարդոց
հուակ ճիգերն էին լուկ:

Հայ Եկեղեցին թուրք «շարքի»-ներեն փրկե-
լու մտահոգութիւնը, որ Համիդի վերջին տա-
րիներուն պահ մը ոգևորել էր դաս մը մար-
դիկ Պոլսո մեջ, հանկարծ ընկեցաւ կրկին,
եւր Տաղիվ Պոլիս ոտք կոխել էր Կոմիտաս:
Ան հայ շարականները տիրացուներու կոկոր-
դեն ազատելու շէր եկած. ավելի կենսական
ու ավելի անմիջական ուրիշ հոգեր կ'ափշտա-
կելին իր առաքելութիւնը, ու անոնց անգամ
դժվար պիտի հասներ միս-միսակը. ուժեր
չկային դեռ շուրջը, որոնց վրա կոթներ, ան
ստիպած էր այդ ուժերը ստեղծել նախ:

Եվ սակայն Կոմիտասի վրա խուժեցին, երբ
հաղիվ ոտք դրած էր սուլթաններուն քաղա-
քը: Ուզեցին, որ Եկեղեցիներեն սկսի ան իր
առաքելութիւնը:

Սերաստիո առաջնորդ Թորգոմ եպիսկո-
պոս Գուշակյան էր նախ, որ «Բյուզան-
դիոն»-ի մեջ լույս ընծայած իր ընդարձակ
մեկ հոդվածով ազգային վարչական մար-
միններու ուղարկութիւնը կ'հրավիրէր հայ
եկեղեցական երաժշտութիւն հարցին վրա, և
կ'ընտելէր նախախնամական դերը, դոր կրնար
ունենալ Կոմիտաս վարդապետ՝ բարեկար-
գելու համար հայ եկեղեցական երաժշտու-
թիւնը:

Անոր արձագանք կուտար դոկտ. Պաղիլ
Խան՝ ճիշտ նույն հարցը շոշափելով «Բյու-
զանդիոն»-ի մեջ, «Կոմիտաս վարդապետն
ինչպէս կրնանք օգտվիլ» խորագրով հոդ-
վածով մը:

Դոկտ. Պաղիլ Խան, Կոմիտաս վարդապե-
տի Պոլսո առաջին համերգին քանի մը օր
հետո, կրկին կանգնողոնար միևնույն
խնդրին նույն այդ թերթին մեջ⁷², արդեն մե-
զագրելու համար մեր ազգային հաստատու-
թիւնները, որոնք թքնալ միջոցներու շնն
դիմեր անոր տաղանդին ու արաքող կարգի
ձիրքերին օգտվելու համար, ու կ'ավելցնէր.
«Անոր ձայնը ընածին, րացառիկ ձիրք մ'է,
դուցե դարերու պեռք ըլլա, որ կրկին մենք
անոր նմանը կարենանք տեսնել: Մեղք է,
եթէ չօգտվինք առիթն ու անոր հետ համա-
ձայնութիւն մը չ'հասնինք մեր կարևոր
դպրոցներուն և եկեղեցիներուն մեջ քարվոք
երաժշտութիւն խնդրին հիմնական կերպով
մը լուծելու: Անցյալ կիրակի մեզմե շատեր
տեսան անձամբ, որ մեր եկեղեցական և ժո-

ղովորդական երգերն ինչ վեհօթյան կյան
հասնիլ, Կոմիտաս վարդապետ գործնակա-
նապէս ցույց տվաւ Պոլսո հայլայն դասա-
կարգին, որ աշխուժով գործող մը ինչեր
կրնա ընել կարճ ժամանակամիջոցի մը
մեջ»: Թարգման ըլլալով աշխարհական թե
կղերական բազմաթիվ մարդոց փափագին,
Պաղիլ Խան կառաջարկել, որ Կոմիտաս վար-
դապետ կրկին իր համերգին եկեղեցական
մասը Պոլսո դիխավոր եկեղեցիներուն մեջ,
ինչպէս նաև կ'թելադրէր Բերայի Ս. Երրոր-
դութիւն եկեղեցիո թաղականութիւն կամ
էսայան վարժարանի հոգաբարձութիւն, որ-
պեռքի նախաձեռնութիւնն ստանձնեն, ու-
րիշ թաղերու մարմիններուն գործակցու-
թյամբ, երգչախմբեր կազմել եկեղեցիներու
կողքին ու զանոնք դաստիարակել Կոմիտաս
վարդապետին հսկողութիւն ներքև, ժշար-
կալ այս խումբերը.— կրսեր,— պիտի մշա-
կեն նոր ազգային երգերն ալ և խեղճ տաճ-
կաստանցին դարերու ստրկութեն վերջ
դարձյալ պիտի սորվի և հիշե, թե մեր նա-
խահայրերն ինչ խանդավառությամբ հեղեղի
նման կ'թափէին իրենց հոգվոյն ըստն զգա-
ցումները մեր ազգային բանաստեղծու-
թյանց մեջ»:

Թորգոմ եպիսկոպոս և զոկտ. Պաղիլ Խան
կամոնային սակայն, որ Կոմիտաս Պոլիս շէր
եկած պայքար մղելու տիրացուներուն զեմ
և անոնց ճիրաններեն ազատելու հայ շարա-
կանները: Ան իր ուսերուն վրա բոոր ունեւ
այլապէս ծանր և նվիրական հոգերու, որոնք
առ այժմ կ'կլանեն իր բովանդակ ուժերն ու
ժամանակը: Անոր գերագույն մտածումն էր
զլուխ հանել երաժշտանոցի մը ստեղծումը
Պոլսո մեջ, հայ երաժշտութիւնը լրիվ լույս
աշխարհ հանել, և պատրաստել իր ձեռնա-
սունները: Աղկե հետո այլևս գլուրին պիտի
ըլլար գոհացում տալ այն մյուս բոլոր հոգե-
րուն, զորս ճակատագիրը հանձնել էր իրեն:
Եվ սակայն Կոմիտաս, իր այդ սուղ պայման-
ներուն մեջ անգամ, շէր կրնար Հայ Եկեղե-
ցին լքել իր բախաին: Չէր ուղեր անշուշտ
ճակատ ճակատի տալ մարդոց խավարա-
մաութիւն հետ, և խարաղանը ձեռքը պտաիլ
հայ եկեղեցիները՝ գուրս քշելու համար անկե
գինեաուններու հերոսները: Փոխարեն, ան
փորձեց ինքն իսկ Հայ Եկեղեցի մեջ բերել
անոր հարագատ երգեցողութիւնը, ու առա-
ջին հերթին երգել հոն իր հորինած բազմա-
ձայն պատարագը:

Հավագույն ուղին պիտի ըլլար այդ՝ հայ
եկեղեցական երաժշտութիւն բարեկարգման
դիմելու:

⁷² «Կենդանի երգ, մեռյալ կանոն», «Բյուզանդիոն»,
1910 Նոյեմբեր 29 (դեկտեմբեր 12), թիվ 4297:

Բազմաձայն պատարագ վազուց հորինած էր Կոմիտաս, ու տարիներով զայն երգած էջմիածնի մեջ: Ավելին. ունեւ բազմաձայն պատարագի այլազան փոփոխակները: 1909-ին Վեներտիկ՝ Զ. Ղևնդ Տալանի ուղղած իր նամակին մեջ Կոմիտաս ինքն իսկ կհայտարարեւ, թե «Հայկական պատարագն ունի մ 7 տեսակ բազմաձայն դաշնակած»⁷³:

Թախնդիր արվեստագետը, որ Կոմիտասն էր, չէր ուզեր վերջնական սեպել երկ մը, որուն վրա դեռ կրնար տքնիլ: Պատարագի այդ 7 փոփոխակները,— որոնք, ավաղ, դեռ չհայտնվեցան ցարդ,— չէին դոհացներ զինքը: Ան Պոլսո մեջ նոր մշակման մը ենթարկեց իր պատարագը, և քանիցս երգեց իր «Գուսան» երգչխմբով: «Պոլսահայու» թունը,— կգրե Գուսան վարդապետ,— երեք անգամ միայն լսեց աննման պատարագը, Ղալաթիո եկեղեցին, վարդապետի առաջնորդութիւնով»⁷⁴:

Ինքս չեմ հիշեր Կոմիտասի վարած պատարագներուն թիվը ճշտիվ: Բայց դիտեմ, թե անոնցմե երկուքին անձամբ ներկա եղած եմ Ղալաթիո եկեղեցւո մեջ, և մինչև այսօր ալ կվերապրիմ հուշումը ղանոնք հիշելու ատեն: Կոմիտասի վարած պատարագները մեյմեկ հոգևոր համերգ էին և հոգեկան ճշմարիտ վայելք, և անոնց պատճառած արեւոյթնութիւնը ժամանակը չէր կրնար մարել. ան ավելի ևս պիտի քաղցրանար տարիներուն հետ, ու կրկին մեզ պիտի գինովցըներ ամեն անգամ, որ մեր մտածման մեջ բերեինք անգուգական վարպետը:

Իդուր չէր որ Կոմիտաս կնախընտրեր Ղալաթիո Ս. Լուսավորիչը իր վարած պատարագներուն համար: Այս եկեղեցին բազմաձայն երգեցողութեան միջնաբերդ էր եղեր հորմեհնտե Զիլինկիրյան գաղապետ էր եկեր հոն և երգել ավեր էր իր եռաձայնը, երգչախմբով մը, որուն կորիզը Կեդրոնականի աղաքն էին եղեր: Հիմա Կոմիտասի խումբին մեջ ևս, Կեդրոնականի երեմիսի այդ սաներուն հետ, Կեդրոնական հաճախող նոր աշակերտներն ալ կային, որոնց երգի ուսուցիչը ինքը Կոմիտասն էր հիմա: Եվ վերջապես Ղալաթիո գաղաք դասը, նոր օրերու մեջ, իբր ղեկավար ունեւ Կոմիտասի վեց սաներն մեկը՝ Արտաշես Ապաճյանը:

Գուսան վարդապետ մոռցած է հիշել և այն պատմական պատարագը, զոր Կոմիտաս վարդապետ վարեց Մայր Եկեղեցւո մեջ, 1913 հոկտեմբեր 12/25-ին, հավետ հիշա-

տակելի այն օրը, երբ հայ ժողովուրդը կուգեր աշխարհին ցուց տալ տասնհինգ գարեբը, որոնք կսկսեին Սահակն ու Մեսրոպն, Լուսավոր հետքեր ձգելու համար իրենց ճամբուն վրա: Այդ օրվան պատարագը եկեղեցական արարողութիւն մը չէր միայն, այլ ամբողջ ժողովուրդի մը գոհաբանութեան ճիգը սուրբերու մեծագույնին՝ Մեսրոպին համար, որ գիտակցութիւն պարգևեր էր իրեն և կյանք: Ու ի՞նչ վսեմ էր պահը, երբ երկու մեծ առաքյալներ իրենց հոգին կգրկախառնեին, մեկը գարեբուն խորեն մեր մեջ կաթեցնելու համար իր տառերուն քաղցրութիւնը, և մյուսը մեր սրտերը բանալով այդ զգիւսանքին:

Կոմիտաս եկեղեցւո մեջ այլևս գուրսի մարդը չէր. կզգայիր, որ սրբավայր մը մտած է ան: Զէիր կրնար դուն ալ չպատկառիլ հետը:

«Եկեղեցւո մեջ իր ընթերցումը կամ երգելը խորունկ կերպով կազդեին ամենասկստիկ մարդու վրա իսկ,— կգրե Կարո Ուշագլխան— Անդամագրելի էր իր ձայնին ազդեցութիւնը: Ես կհիշեմ, 1910-ին, երբ առաջին անգամ Կուտինա՝ իր ծննդավայր այցելեց, իր մկրտված Ս. Թորոս եկեղեցւո մեջ, շաբաթ երեկո մը, երգեց «Լոյս գուարթ»-ը, կանգնած իր սև վեղարով, ատյանին մեջտեղ, Հոգեկան խումբ մը պատեց մեզ ամենքս, նույնիսկ շունչը կրոնեիր զինք խանգարելի վախճալով: Նույն օրը կարծես իր ծննդավայրին կարոտը կառնէր, իր ծնողին կորուստին, իր որբութեան ու մարդկութեան տառապանքներուն հիշողութիւնն էր, որ զինք կալեկոծեր, ու այս բոլորը երաժշտութիւն դարձած՝ հեղեղի պես կհոսեին կամ ինչպես փոթորիկ՝ կբարձրանային եկեղեցւո դմբեթն ի վեր...

... Հետեւալ օրվան պատարագի ատեն ծնրադիր երգած «Բազմութիւնք հրեշտակաց» սրբասացութիւնը, ուրիշ առթիվ երգած «Բաց մեզ, Տէր»-ը, պաաարագած միջոցին «Առէք, կերէք»-ը, «Ի սրբութիւն սրբոց»-ը և այլն և այլն, որոնք մեկ-մեկ հոգեկան թանկագին ու բարձր վայելքներ էին ունկնդիրներուն համար:

Կոմիտասի երգած ջաքականները երգեր չէին, ազոթներ էին միայն: Ան մեղեդիներուն բառերն էր որ կոգեկոչեր, և ոչ եղանակները: Իր համոզմունքով երգերն էր, որ պետք է հեռանէին բառերուն, և ոչ թե բառերը երգին:

«Հաճույք կամ ժամանց չէր երաժշտութիւնը այս մեծ հավատացողի համար,—

⁷³ Զ. Ղևնդ Տալան, «Կոմիտաս վարդապետ», Վեներտիկ, 1936, էջ 35:

⁷⁴ Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցույցը», 1926, էջ 444:

կշարունակե Ուշագլյան, — լրջությամբ մը կանոններ ամենապարզ երգի մը առջև իսկ Եվ պետք էր տեսնել այս շենշող ու կատակող մարդը երգարեմի վրա մանավանդ եկեղեցվո մեջ, ուր լուրջ էր ծայրահեղ կերպով, վերացած մը, մաղնիսացած մը: Ոչ միայն երգելու միջոցին, այլև Ավետարանի պարզ ընթերցումը երաժշտություն էր անոր բերնին մեջ: Իմաստին համաձայն եղանակ, շեշտ ու շափ կուտար ընթերցումին ու երգերուն: Եղանակն ու խոսքերը համընթաց կբալենա:

Իսկ իր մատուցած պատարագները պակուցման պահեր էին ուղղակի:

Օրիորդ Աղավնի Մեսրոպյան կգրե իր հուշերուն մեջ.

«Անմոռանալի են այն հինգշաբթիները, երբ Կոմիտասը իր երգչախումբով Ղալաթիո լուսավորիչ եկեղեցիին արարողությանը կամասնակցեր: Երգչախումբի փորձերուն հաճախ ներկա եմ եղել: Կոմիտասը լուրջ իր աշակերտներին, մեծ բժախնդրությամբ կպատրաստեր նաև քահանայից և դպրաց դասու բաժինները: Որքան անմոռանալի պիտի մնա Ղալաթիո դարավոր եկեղեցվո 1914 թվի Ավագ հինգշաբթիի քառաձայն պատարագը, որուն թե՛ հեղինակը, թե՛ օրվան պատարագիչն էր Կոմիտասը: Այդ պատմական օրվան Կոմիտասյան քառաձայն պատարագին համար՝ ամբողջ Մեծ պահքի յոթ երկար շաբաթները թե՛ իր երգչախումբին մնայուն տեղը (Բերայի էսայան վարժարանի սրահ), թե՛ Կեդրոնական վարժարանին մեջ հեղինակի հրավիրեց Պոլսո զանազան արվարձաններին դպրապետներ՝ զանոնք մարգելու համար քառաձայն երգեցողության մեջ»⁷⁶:

Եիշտ է՝ Կոմիտաս հաղվադեպորեն կպարագեր: Բայց անոնք որ ներկա եղած են անոր մատուցած պատարագին, չեն կրնար վերացած չլլալ ի տես հոգեկան այն հափշտակության, որուն անձնատուր կրկար վարպետը Տիրոջը սեղանին առջև:

Կարկառուն մեր հոգևորականներեն շատերուն պատարագն եմ տեսել: Ոմանց համար ան հոգևոր ծես մըն էր, զոր կկատարեին երկյուղածությամբ ու րարեխղճությամբ, իբրև Հայ Եկեղեցվո ամենեն նվիրական արարողությունը: Այդպես էր, օրինակ, պատարագը, զոր կմատուցաներ Օրմանյան: Եղիշե Դուրյան կվերանար պատարագած առանց, կաննյութանար գերագույն հափշտակության մը մեջ, ու անձանթ ուրտներ կփոխադրեր քեզ ալ մեկտեղ: Կոմիտաս ինք ևս ազոթք կդառնար, ու կստիպեր, որ դուն ալ ազոթես հետը:

Հատվածը, որ Եկեղեցվո հետ Կոմիտաս վարդապետի կապը կապում, ամբողջական պիտի չըլլար, եթե չտեղադրաճանայինք իր ունեցած կապերուն ալ հայ եկեղեցական իշխանությանը հետ:

Մայր Աթոռն իր բաժանման պարագաներուն մասին խոսելու ատեն, ըսինք արգեն անգամ մը, թե Կոմիտաս իր ուխտեն չէր որ կհեռանար, և թե ան ինքզինք միշտ սերտ կապված կղգար անոր Հիմա, որ կարգն է խոսելու Հայ Եկեղեցվո հանգեպ իր ունեցած շահագրգռության մասին, չենք կրնար շանդրադառնալ իր զգացումներուն ալ գեպի Հայ Եկեղեցին:

Գիտենք, որ Կոմիտաս էջմիածնեն հեռացավ սրտենդ. այնտեղ ստեղծված նոր մթնոլորտին մեջ զգացեր էր, որ «Խեղճի հոգին», մանավանդ երբ Արևմուտք կատարած շրջագայություններն հետո տեսեր էր, թե գործունեության նոր դաշտ մը կբացվեր իր առջև, որուն պիտի լինար հասնիլ էջմիածնի պայմաններուն մեջ:

Արդ, այդ պայմանները այլևս անհանդուրժելի էին Կոմիտասի համար:

Ալեքսանդր Շահվերդյան, անդրադառնալով այն փաստին, որ Կոմիտաս ավելի ևս դառնացած էր իր առաքելության համար նոր հնարավորություններ զգալով էջմիածնի պատերեն դուրս, կգրե.

«Բայց եթե առաջ նա հաճույք էր զգում էջմիածնի իր մենակեցությունից, ապա տյո՛ժ խեղդվում է վանքի նեղ շրջապատում, սակավաթիվ մարդկանց միջավայրում, որոնց մեծ մասը անտարբեր կամ թշնամացր էր վերաբերվում նրա արվեստին: Էջմիածինն արդեն թվում է նրան մի բանտ, որտեղ ինքը չի կարող լիովին ծավալել իր ուժերը: Մյուս կողմից՝ հետզհետե ավելի են սկսում նեղել նրան սուրբ հայրերը, որոնք նախանձ ու անբարյացակամ էին նրա հանդեպ: Կոմիտաս իր հետաքրքրություններով, մտահոգություններով ու ստեղծագործական խոյանքներով օտար, անհասկանալի ու ավելորդ մտրդ էր նրանց համար: Հետզհետե ավելի ցոյտուն է երևում Կոմիտասի և էջմիածնի կրոնական հիմքերը շանասիրաբար պաշտպանողների միջև առաջացած ներհակությունը, որ վերածվելով բացահայտ հակառակության՝ անտանելի գրություն է ստեղծում Կոմիտասի համար ու մղում նրան փախչելու էջմիածնից»⁷⁸:

⁷⁶ Ալեքսանդր Շահվերդյան, «Հայ երաժշտության պատմության ակնարկներ», Երևան, 1959, էջ 363:

⁷⁸ «Ժամակակիցները Կոմիտասի մասին», էջ 230:

Ըստ Շահվերդյանի, այդ «հալածանք»-ն էր, որ Կոմիտասը էջմիածնեն փախչելու մղեց, և կկարծե, թե խզեց նաև անոր հոգեկան կապերը Հայ Եկեղեցվո հետ:

«Էջմիածնից հեռանալն ինքնին նշանակում էր, որ Կոմիտասը կապերը խզեց Եկեղեցուց, թեև դա տեղի չունեցավ պաշտոնական կարգաթողության մը ու կուսակրոնությունից հրաժարվելով: Այդ խզումը, որ վաղուց էր պատրաստվում, անխուսափելի էր, որովհետև Կոմիտասի ամբողջ գործունեությունը խորթ էր Եկեղեցվո՝ հրաժշտության ասպարեզում ունեցած պահպանողական-հետադիմական քաղաքականությանը»⁷⁷:

Անոնք, որ Կոմիտասի հետագա կյանքը գիտեն, հազիվ թե համաձայնին անվանի հրաժշտագետին եզրակացությանց հետ, և հիմնվելով հայ հոգևորականներին ուսանց կողմից հետագային ցույց տրված լիամիտության վրա, տարվին ենթադրելու, թե Եկեղեցին ևս, Կոմիտասեն հուսախաբ, շարունակեց զայն հալածել նաև հետո, ինչպես կհաստատեն Շահվերդյան:

«Էջմիածնի կղերի պաշտոնական շրջանները Կոմիտասին համարում էին ուխտագրուծ: Այդ հիման վրա էլ հրաժշտագետի շուրջն ստեղծվեց հալածանքի, հետապնդման, զրպարտությունների ու դավերի մթնոլորտ, որը շափաղանց ճնշում էր Կոմիտասին և բազմաթիվ ու քաղաքացիական խոչընդոտներ առաջացնում նրա աշխատանքի մեջ... հիշելով այս կետը, մենք պետք է կտրականապես հտ մղենք եկեղեցական գործիչների փորձերը, որով նրանք ջանում էին հեռին թվով, Կոմիտասի հիվանդությունից հետո արդեն, սվաղել, մոռացություն տալ մեծ հրաժշտագետի ու Եկեղեցու խոր կոնֆլիկտն ապացուցող բազմաթիվ փաստերը: Ո՛չ. Կոմիտասը Եկեղեցուն չէր պաակնում, որովհետև պատկանում էր ժողովրդին: Ժխտենք, ուրեմն, որոշ կենսագիրների հնարած այն առասպելը, թե անբախտելի միասնություն կար Կոմիտասի ու Եկեղեցու միջև»⁷⁸:

Մոտեն անդյակ Կոմիտասը շրջապատող պայմաններուն, չենք կրնար չբաժնել այն

խոր վրդովումը, որով տոգորված է Շահվերդյան, վերհիշած ատեն խոչընդոտները, զորս գտավ Կոմիտաս իր ճամբուն վրա: Բայց իրականության հեռացած պիտի ըլլայինք, եթե տարվենք նաև ենթադրելու, թե Կոմիտաս վարդապետ այդ խոչընդոտներեն խրտնած, այլևս չէր պատկաներ Հայ Եկեղեցիին:

Կարո Ուշագլյան, Կոմիտասի հայրենակիցը, որ շատ մոտեն ճանչցավ զայն անոր Պոլսո տարիներուն, դիտել կուտար «Զվարթնոց»-ի մեջ:

«Կոմիտաս վարդապետ դուրս եկավ վանքեն ոչ թե որովհետև մարած էր իր մեջ եկեղեցական ասպարեզին հմայքը, այլ իր շրջապատը անջնջելի զարձած էր իրեն համար և իր մեծ ձեռնարկն էր, որ պիտի տուժեր հոն մնալով: Այդ շրջանին շատեր զինք տեսան միայն երգահաններու ատեն բեմի վրա և զաղափար կազմեցին իր մասին. սակայն ան՝ նույնչափ կարող և արժանավոր էր եկեղեցական բեմի վրա ևս՝ իբր ժամաբար և իբր պերճաբան քարոզիչ»:

Կարո Ուշագլյան սապես կընդգծե հոգևորականը, որ կշարունակեր ապրիլ Կոմիտաս վարդապետի մեջ, ուխտի մարզը, որ միշտ կմնար անոր մեջ՝ հակառակ իր կրած բոլոր դաժնություններուն, և որ հեռու էր սակայն խարխալել կույր հավատքի մը մեջ:

«Կոմիտաս վարդապետ կրոնական կույր հավատքի հետ գործ չունեցավ երբեք. ան իմաստասեր էր և խորհրդապաշտ: Եկեղեցական ասպարեզը իր մեջ դրավ երդի ու եղանակի ճաշակը և ապագա Կոմիտասի խորքը կաղմվեցավ տաճարի խնկաբույր ու խորհրդավոր մթնոլորտին մեջ: Ան պահեց իր կրոնավորի ուխտը, իր սքեմը և դիրքը արժանավոր կերպով: Ապրեցավ վանական կրոնավորի կյանքով՝ պարզ և անպաճույճ՝ նվիրվելու համար իր հրաժշտական առաքելության, որուն խորունկ հավատացող մը եղավ մինչև վերջ»:

Կոմիտաս միշտ սքեմ կրեց. չպզտիկցենք զայն, ենթադրելով, որ զանիկա կրեց ակամա. Կոմիտաս կեղծել չէր գիտեր. ան սքեմը պիտի նետեր ուսեն, եթե զայն ծանր դստեր ուսերուն վրա:

⁷⁷ Ալեքսանդր Շահվերդյան, հիշված աշխատությունը, էջ 363:

⁷⁸ Անդ, էջ 363—364: